

ПОЉОПРИВРЕДНО ЗЕМЉИШТЕ И АГРАРНА ПОЛИТИКА

1. УВОД

Земљиште, ваздух и вода су кључни и за живот човјека незамјенљиви природни ресурси. Њихова количина и квалитет детерминишу живот на земљи. Међу овим ресурсима постоји јака повезаност и међусобна условљеност. Током развоја људског друштва човјек је перманентно мијењао природу прилагођавајући њене изворе својим потребама. У тим промјенама постоје, дакако, одређене границе. Њиховим прекорачењем човјек долази у сукоб са одређеним природним законима, чије нарушавање битно погоршава услове живота на земљи. Све промјене се углавном одвијају на земљишту који је општи предмет рада човјека. Земљиште, поред тога, као спужва упија скоро све честице негативних промјена, насталих у ваздуху и води. На тај начин долази до битних хемијских, физичких и биолошких промјена земљишта. Многи савремени производни процеси емитују врло штетне продукте који релативно трајно погоршавају услове живота биљака, животиња и човјека. Према томе, привредни развој, иако је основни услов развоја друштва, измичући људској контроли, све више погоршава услове човјекова живљења.

У овом раду учињен је покушај да се укаже на значај и специфичности пољопривредног земљишта, његов распоред у оквиру производних јединица, те утицај аграрне политике на тај распоред, односно формирање посједовне структуре. Од аграрно-политичких мјера у социјализму, анализирана је аграрна реформа и њен утицај на промјене власништва и посједовну структуру индивидуалног сектора пољопривреде, а у капитализму, који се тек рестаурира, проблематизирана је реституција власништва над пољопривредним земљиштем. Све је разматрано из аспекта стварања услова за пољопривредну производњу. Пажња је посвећена приватном сектору пољопривреде, јер он поседује око 95% капацитета примарне производње у БиХ. Хронолошки, посебно је анализиран учинак социјализма у четири и по деценије његова постојања, а потом капитализма у повратку.

2. ЗНАЧАЈ ПОЉОПРИВРЕДНОГ ЗЕМЉИШТА

Од настанка пољопривреде до данас, земљиште је најважнији и за сада незамјенљив фактор производње. Међутим, постојећи ниво науке омогућава да се услови који су на земљишту природни, могу постићи и вјештачким путем. Тако се у биотворницама могу вјештачки произвести сви неопходни фактори за узгој биљака. То значи да се конвенционална храна може произвести на неконвенционалан начин. Поред тога, основне компоненте људске хране (бјеланчевине, масти и угљени хидрати) могу се произвести и синтетичким путем. Примјеном савремене технологије храна ће се моћи добити из готово сваке органске материје (дрво, лишће, целулоза, нафта, пољопривредни па чак и градски отпаци). То ће бити производња неконвенционалне хране на неконвенционалан начин. Дакле, поред садашњег конвенционалног начина производње хране, постоји могућност да се таква храна произведе и на неконвенционалан начин, као и да се неконвенционална (вјештачка) храна произведе на неконвенционалан начин. С тим у вези намећу се питања: какви су изгледи да се неконвенционални начини производње хране прошире, да таква производња постане масовна или чак доминирајућа и какве би то

реперкусије имало на потребе за пољопривредним земљиштем и на његову улогу у таквој производњи? На путу проширења неконвенционалних начина производње хране, у садашњим условима, стоје најмање двије велике препреке. Једна је економске, а друга здравствене природе.

Производња хране у вјештачки створеним условима или вјештачке хране синтетичким путем врло је скупа¹. Данас око три петине свјетског становништва пати од недовољне исхране, значајан дио гладује, а на десетине хиљада људи свакодневно умире од глади². Истовремено развијене земље (САД, Европска унија и јоше неке) имају проблем вишка, а огроман дио неразвијеног свијета има проблем мањка хране. Проблем светске исхране није, дакле, у немогућности да се довољно произведе, већ првенствено у немогућности неразвијених да купе потребну храну од развијених земаља³. За неразвијене, и не само за њих, скупа је и конвенционално произведена храна. Према томе, ширење неконвенционалних поступака у производњи хране (а што би могло утицати на смањење потреба за пољопривредним земљиштем) за сада не може имати ширу примјену. Прије него што се пређе на такву производњу, треба што више користити снагу природе (сунца, вјетра, воде, земљишта) и развијати економски јефтинију производњу, што је један од основних принципа економије.

Друга препрека ширењу неконвенционалних поступака у производњи хране је здравствена компонента саме хране. Данашња, нарочито интензивна, пољопривреда и савремена прехранбена индустрија дају храну увелико загађену⁴. Хемизација пољопривреде, која се испољава у све већој потрошњи вјештачких ђубрива и средстава за заштиту и убрзање раста биљака и животиња, као и друга средства која се троше уз примјену сасвим нових поступака, све више погоршавају здравствени квалитет хране. Употреба великих количина вјештачких ђубрива, пестицида, хербицида, а и многих необјелодањених средстава, резултира производњом нездраве – загађене хране. У јавности испливају само случајеви интензивног смртоносног тровања, нпр. појава лудих крава у Енглеској и касније кокошје грипе у неким азијским и европским земљама. О постепеним, кумулативним тровањима, мало се зна и мало се објављује.

У трци за што већим профитом не бирају се средства⁵. Врло често произвођачи примјењују разна средства да би убрзали и скратили процес и повећали обим производње. Иде се чак тако далеко да се употребљавају хормони раста. Генетски модификована храна, данас је увелико развијена у САД. Напуштање природног процеса производње враћа се, као бумеранг, са врло тешким посљедицама, прво потрошачима, а потом економски и произвођачима и читавом друштву.

Нездрава – загађена храна, заједно са погоршавањем и других услова живота, значајно доприноси ширењу познатих и настанку сасвим нових, до сада непознатих, болести, са којима савремена медицина не излази на крај. На тај начин храна, мада је

¹ Примјена хидропоника нпр. Захтијева висока капитална улагања – негдје око 20000 – 80000\$ по акру (0,4ха). (Херман Кохм, William Brown и Leon Martel, Сљедећих двијест година, Стварност, Загреб, 1977, стр. 170).

² Око ¼ свјетског становништва гладује (3,4% трпи велику глад, 21% сносљиву глад), а 61% становништва у 75 држава троши недовољно калорија (испод 2.600 дневно). (Павлак Већеслав, Производња хране и прехрана човјека и човјечанства, Либер, Загреб, 1989, стр. 285-288).

³ Суштина проблема је у великој несразмјери у нивоу економске развијености. Економски развијене земље, са око једном четвртином свјетског становништва, располажу са око три четвртине друштвеног производа, а неразвијене, са око једном четвртином друштвеног производа свијета. Та дубока провалија између развијених и неразвијених и даље је у сталном порасту. Не може се очекивати да промовисана глобализација, упркос неких нових токова капитала, допринесе смањењу разлика између развијених и неразвијених земаља данашњег свијета. Те разлике ће и даље расти.

⁴ Од свих загађивача, које човјек на разне начине унесе у свој организам, сматра се да 90% уноси храном.

⁵ То је у правом изразу макијевализам у економији.

услов егзистенције, све више пријети егзистенцији човјека. Савремени потрошач све више страхује од савремено произведене хране⁶.

Страх од загађене хране избацио је на површину питање производње здраве хране⁷. Данас то прераста у формирање широког покрета за здраву храну и то сваким даном постаје све више императив пољопривреде. Та чињеница може успорити даље интензивирање и испољити тенденцију ка извјесном екстензивирању производње. Због тога се, са тог становишта, не може очекивати смањење потреба за пољопривредним земљиштем, већ напротив, чак повећање.

Дугорочно посматрано, развој и примјена модерних механичких и хемијских средстава, побољшање генетских својстава биљака и животиња и развој људског фактора, релативно смањују значај земљишта у пољопривредној производњи. Но, без обзира на то, уз одређена прилагођавања новим производним поступцима, земљиште ће и даље остати незамјенљив фактор производње хране.

Даљи пораст потреба за пољопривредним производима све више повећава улогу и значај пољопривредног земљишта. Тројаки су извори тих потреба. Прво, пораст становништва⁸ и пораст стандарда исхране изискују више хране. Друго, расту увелико потребе за сировинама пољопривредног поријекла. То је условљено порастом тражње постојећих и развојем посве нових технологија, које се базирају на сировинама из пољопривреде. И треће, пораст потрошње енергије, посебно оне која мање загађује околину, прошириће употребу биомасе као обновљивог извора енергије.

Значај пољопривредног земљишта као производног фактора даје му посебно мјесто у аграрној политици.

3. НЕКЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ ПОЉОПРИВРЕДНОГ ЗЕМЉИШТА КАО ФАКТОРА ПРОИЗВОДЊЕ

Пољопривредно земљиште је објективан, ограничен и за сада незамјенљив фактор производње хране. Улога земље у пољопривреди разликује се од њене улоге у другим областима привреде. Поред тога што представља објективне услове производње као и у другим дјелатностима, јер она даје раднику *locus standi* (мјесто на ком стоји), а његову процесу поље дјелатности (*field employment*⁹), она је и у пољопривреди неопходан фактор производње.

Земљиште је специфичан фактор производње и битно се разликује од свих других фактора. Овдје ћемо истакнути само неке специфичности овог фактора које су, по нашем мишљењу, важне за разматрање потребе његова очекивања и што адекватнијег уређења и кориштења.

Мада друштво троши значајне количине свога рада на уређењу и одржавању пољопривредног земљишта, оно ипак није производ људског рада, већ резултат природних процеса, оно је, дакле, дар природе. Према томе, човјек не може по властитој жељи умножавати пољопривредно земљиште, као што то чини са другим средствима за рад. У условима врло ниске опште привредне развијености и врло високе аграрне

⁶ Ту као да важи правило: што се човјек више удаљава од природе и што је више нарушава, пријети му као бумеранг да га уништи.

⁷ Код нас се производња здраве хране у медијима означава као „органска производња“. Каква глупост! Основно обиљежје читаве ове области привреде је да је то органска производња. То је биолошка производња органске материје. Према томе, производња здраве хране није само органска, већ таква производња мора да испуњава читав низ услова да би дала здраву храну. Сличну глупост имамо у називу „суво вино“. Вино је текућина и свако зна да не може бити суво.

⁸ Уједињене нације предвиђају да ће се становништво свијета до 2126. године повећати на 15 милијарди и даће се тек тада стабилизovati.

⁹ Карл Маркс, Капитал, Култура, Загреб, 1947. Стр. 137.

пренасељености, када скоро све становништво живи у селу и бави се пољопривредом, проширење ораница (на којима се углавном производи жито) врши се крчењем шума и разоравањем пашњака. У периоду од 1886 – 1915. искрчено је у БиХ 171.000 хектара шуме, а у периоду од 1886 – 1935. око 300.000 пашњака претворено је у оранице. У оба случаја ради се о начину кориштења земљишта, а не о стварању новог земљишта¹⁰.

Отуда проистиче ограниченост пољопривредног земљишта. Та ограниченост је вишеструко и врло различита у појединим крајевима свијета и у ужим дијеловима сваке земље. Иако развојем науке и њеном техничком примјеном свакодневно расте производна моћ друштва и тиме могућност за извјесно проширење пољопривредног земљишта, ипак су могућности за добијање нових површина, у цјелини гледано, ограничене.

У оквиру пољопривредног земљишта постоје ограничења појединих категорија земљишта (оранице, ливаде, пашњаци и друге), затим у погледу типова (чернозем, слатине, гајњаче, црвенице, подзоли и други), у погледу географског положаја и конфигурације (равничарско, брдско, планинско), у погледу климатских услова (земљиште у различитим климатским условима), и најзад у погледу економског положаја (земљишта ближа или удаљенија од тржишних центара). Сва та ограничења стављају пољопривреду у одређене, специфичне оквире производње, какви се не сусрећу у многим другим дјелатностима.

Нагли развој становништва и пораст животног стандарда условљавају све већи пораст потреба за храном и сировинама пољопривредног поријекла. Насупрот томе, пољопривредно земљиште у новије вријеме се нагло смањује¹¹. То захтијева да се на истим или на мањим површинама из године у годину производи све већа количина пољопривредних производа. Због тога је нужна изузетна брига друштва да се сачува пољопривредно земљиште, као посебно друштвено добро¹², неопходно за развој пољопривредне производње и опстанак човјечанства. Ограниченост пољопривредног земљишта, на одређеном нивоу развоја производње, доводи до монопола приватног власништва над земљом. То има низ негативних посљедица које у значајној мјери утичу на спорији раст производних снага у овој области производње.

Пољопривредно земљиште је непокретно, па се производња може одвијати само тамо гдје оно постоји и у обиму које оно, при датој продуктивности рада, омогућава. То представља огромну препреку која успорава процес концентрације и централизације капитала у пољопривреду.

Земљиште као средство за рад физички се може подијелити (што није случај са другим средствима) и на сваком дијелу се може организовати производња. То је у одређеном историјском периоду, услед пораста аграрне насељености и одређеног система наслеђивања условило уситњавање и испарцелисаност посједа. Поред тога, пољопривредна производња на малим посједима тијесно је повезана са домаћинством и натуралном производњом, што је у индустрији већ одавно превазиђено. То, као и већина већ наведених специфичности, увелико отежава и чини врло сложеним процесе концентрације и централизације капитала у пољопривреди. Истовремено такав процес је нужан, законит и императив је савремено модерне пољопривреде.

Специфичности пољопривредног земљишта, које су у већини случајева условљене природним факторима, битно утичу на могућности пољопривредне производње. Природни услови су, неоспорно, један од најважнијих услова пољопривредне производње. Они детерминишу врсту, а значајно и обим производње. Они у свјетским, а и на ужим

¹⁰ Босна и Херцеговина као привредно подручје, „Босанска пошта“, Сарајево, 1938, стр. 20 и 21.

¹¹ Узроци тога су врло различити: појачано дејство разних врста ерозија, изградња нових насеља, индустријских објеката, саобраћајница, аеродрома, војних полигона, вјештачких језера, затим испадање из производње осиромашених и деградираних земљишта и други.

¹² Сличан третман захтијевају и нека друга природна добра, као што су: вода, ваздух, минералне сировине и шуме;

просторима, рејонизирају пољопривредну производњу. Повољни природни услови појединасту производњу. Са становишта екологије требало би уважити принцип да се што боље искористе природни услови, а да се при томе, што мање нарушава природна средина.

Природни услови у цјелини као и специфичности пољопривредног земљишта посебно, као и друштвени услови производње¹³, морају бити основа формирања аграрне политике.

4. АГРАРНА ПОЛИТИКА И ЊЕН УТИЦАЈ НА ФОРМИРАЊЕ ПОСЈЕДОВНЕ СТРУКТУРЕ У ПОЉОПРИВРЕДИ БИХ

Аграрна политика је скуп мјера које се примјењују ради усмјеравања развоја пољопривреде и дио је укупно економске политике сваке земље. Њу, по правилу, проводи држава, односно њени органи, почев од централних до локалних органа власти, али и многи субјекти који се налазе у систему привређивања у овој области. Циљеви, мјере и методе аграрне политике, историјски посматрано, значајно се разликују у зависности од нивоа економске развијености. Њихов избор, поред класних интереса, увелико зависи и од нивоа научне спознаје законитости у достигнутом степену развоја пољопривреде и укупне привреде.

Веома је разноврстан арсенал мјера аграрне политике, али све су оне већином усмјерене на стварање услова за развој и производњу пољопривредних газдинстава. Исто тако, готово све мјере аграрне политике директно или индиректно утичу на пољопривредно земљиште. С обзиром на значај и специфичности пољопривредног земљишта, његово очување, а по могућности и проширење, треба да је основни циљ аграрне политике. У просторним плановима, треба због тога, неприкосновено чувати подручја предодређена за пољопривредну производњу. Уколико, неко земљиште услед пораста продуктивности рада, испадне из пољопривредне производње, то не значи да је заувјек отписано за ову намјену. Насупрот, треба га сачувати, као резерву, за случај великих природних и друштвених поремећаја.

Расположиво пољопривредно земљиште користи се у оквиру производних јединица – пољопривредних газдинстава. Бројно стање, величина и тенденције развоја тих газдинстава су од битног значаја за развој пољопривредне производње. Због тога је посједовна структура једно од централних питања цјелокупне аграрне структуре. Каква је посједовна структура, у ком правцу и каквим интензитетом се развија, зависи од низа фактора. Генерално узевши, она зависи од нивоа развијености пољопривреде и укупне привреде неке земље. Поред тога, сваки друштвено-економски систем са низом практичних економских и политичких мјера, као и одређеним институционалним условима утиче на формирање посједовне структуре. Стање и правци развоја посједовне структуре веома су важни за услове привређивања у пољопривреди.

Основне мјере аграрне политике, које овдје желимо разматрати, односе се на новију историју развоја аграрних односа у БиХ. То је период после Другог свјетског рата. Мада је то релативно кратак временски период, ипак се он и са становишта државног уређења и са становишта датих продукционих односа, мора подијелити на два посве различита периода. То је период социјализма¹⁴ и период рестаурације капитализма.

¹³ Овдје се мисли на оне друштвене услове који се не уређују аграрном политиком, а који у концепирању аграрне политике морају наћи своје мјесто.

¹⁴ Пред историјским и економским наукама стоји задатак да утврде узроке настанка социјалистичких револуција у претежно неразвијеним дијеловима капитализма, као и нужност пропадања покушаја градње

4.1. ПЕРИОД СОЦИЈАЛИЗМА

Подруштвљавање средстава за производњу и укидање експлоататорских односа био је примаран и неодложан задатак државе у Југославији после завршетка народноослободилачког рата и народне револуције. За разлику од других области привреде, у пољопривреди није извршена национализација, већ је одређеним аграрно-политичким мјерама извршено ограничење приватног посједа.

Промјене власништва на пољопривредним земљиштем и с тим у вези примјене у посједовној структури, по свом карактеру, могу се подијелити у двије категорије. Једну чине промјене извршене принудним путем, а другу промјене настале привредним развојем.

4.1.1. ПРОМЈЕНЕ НАСТАЛЕ ПРИНУДНИМ ПУТЕМ

Битне промјене власништва и посједовне структуре принудним путем настале су примјеном следећих аграрно – политичких мјера:

а) Аграрна реформа и колонизација 1945-1948.

Највеће промјене власничких односа у пољопривреди БиХ, у периоду после Другог свјетског рата, настале су од утицајем аграрне реформе и колонизације. Законом о аграрној реформи и колонизацији утврђен је аграрни максимум од 25-35 хектара обрадивог земљишта или 45 хектара укупног земљишта. На основу САВЕЗНОГ ЗАКОНА донесен је Закон о аграрној реформи и колонизацији у БиХ. Према овом закону диференциран је аграрни максимум у односу на различите услове привређивања:

- од 25-35 хектара обрадивог земљишта у равницама, котлинама ријека и рјечица и у брежуљкастим подручјима;
- од 25-35 хектара обрадивог земљишта у брдским предјелима;
- од 35-45 хектара укупног земљишта у планинским предјелима гдје је земља врло лоша¹⁵.

Посједи који су дошли под удар аграрне реформе, са становишта накнаде за одузето земљиште, имали су двојаки третман. Једним је земљиште одузето уз накнаду, а другима без накнаде. Диференцирање је извршено на бази тога што је претходно утврђено да ли је постојао радни или капитал однос. Тамо гдје је постојао радни однос, тј. гдје је земљиште обрађивано породичном радном снагом, за одузето земљиште изнад аграрног максимума предвиђена је накнада у висини једногодишњег бруто прихода са тог земљишта.

Ако је постојао капитал однос, гдје је земљиште у цјелини или претежно обрађивано најамном радном снагом или је било у закупу, земљиште је овим власницима одузето у цјелини и без накнаде.

Поред земљорадничког, за лица којима пољопривреда није главно занимање, постојао је и неземљораднички максимум. У БиХ он је износио до 3 хектара обрадивог земљишта, а у случајевима ако је земљиште било засађено дугогодишњим засадима од 3-4 хектара. И овдје је за одузето земљиште преко максимума била предвиђена накнада.

социјализма на тако ниском нивоу производних снага. То наравно, не значи да будућност човјечанства не припада социјализму. Напротив, капитализам ће неминовно, и то еволутивним путем, уступити мјесто друштву социјалне правде и хуманих односа.

¹⁵ Божић, др Љубо, Аграрна политика, Веселин Маслеша, Сарајево 1960, стр. 296.

Без накнаде земљиште је одузето:

- од велепосједника;
- од банака, новчаних завода, акционарских друштава и индустријских предузећа. Од њих је, као и велепосједника, земљиште одузето у цјелини, као и сав живи и мртви инвентар;
- од цркава, манастира и цамија одузето је земљиште изнад 10 хектара обрадивог земљишта. Изузетно, ако су ове институције имале већи историјски и културни значај остављено им је и до 30 хектара укупног земљишта.
- овдје спадају и посједи њемачких националних мањина, ратних злочинаца и других лица, којима је већ раније конфискована пољопривредна имовина.
- земљишта лица која су током рата одселила, ако се нису до 05.01.1948. године вратила на своје земљиште, као и земљишни посједи који су остали без власника и без правног наслједника, припали су држави.

Укупни земљишни фонд аграрне реформе и колонизације у БиХ износио је 110.512 хектара, које је одузето од 18.479 посједа. Ово земљиште састојало се од 82.876 хектара обрадивог и 27.636 хектара шумског земљишта. Ако се одузме обрадиво земљиште које су оставили колонисти (18.209¹⁶), онда је аграрном реформом одузето свега 64.667 хектара или 3,87% од укупног обрадивог земљишта. Према томе, земљишни фонд које је требало подијелити аграрним интересентима био је веома скроман.

Највеће учешће у овом фонду (18,3%) имало је земљиште које су оставили колонисти (савезни и унутрашњи). И њихово учешће у укупном броју посједа (20,6%) је високо. (Табела бр. 1).

Табела 1. Земљишни фонд аграрне реформе и колонизације у БиХ

Р. Б.	Врста посједа	Посједи		Земљишни фонд	
		Број	%	Ха	%
1.	Велики посједи	321	1,7	17843	16,2
2.	Посједи банака, предузећа и сл.	149	0,8	3800	3,4
3.	Посједи црква, манастира и сл.	121	0,7	5606	5,1
4.	Земљораднички посједи преко максим.	260	1,4	4226	3,8
5.	Неземљораднички посједи	1608	8,7	11306	10,2
6.	Посједи несталих власника	3848	20,8	3625	3,3
7.	Њемачки посједи	3523	19,1	12733	11,5
8.	Посједи конфисковани судским пресудам	1960	10,6	9049	8,2
9.	Посједи остављени од колониста	3802	20,6	20195	18,3
10.	Државно земљиште издвојено у фонд	11	0	2299	2,1
11.	Напуштена земља	1245	6,8	5242	4,7
12.	Посједи исељених припад. стран. национа.	1631	8,8	14588	13,2
	Укупно	18.479	100	110.512	100

Извор: Никола Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945-1948*, Матица српска, Нови Сад, 1948. стр. 362.

Велики посједи у земљишном фонду учествовали су са 16,2%, а у броју посједа само са 1,7%. Обрадиво земљиште ових посједа (12.274 хектара) представља само 0,7% укупног обрадивог земљишта, што показује да се капитализам у пољопривреди БиХ тек

¹⁶ Колонисти су оставили 18.209 хектара обрадивог земљишта и 1.986 хектара шумског земљишта.

почео развијати. На трећем мјесту, по учешћу у земљишном посједу (13,2%), су посједи исељених припадника страних народности. То су готово искључиво посједи исељених Пољака. Посједи држављана њемачког рајха учествовали су са 11,5%, а неземљораднички посједи са 10,2%. Релативно веће учешће имали су и конфисковани посједи (8,2%). Посједи банака са 3,4% и вјерских институција са 5,1% имали су мало учешће у земљишном фонду. Посебно је вриједно констатовати да су земљораднички посједи преко максимума учествовали само са 3,8%. То показује да је аграрни максимум, с обзиром на циљеве реформе, био добро одмјерен, те да је реформа веома мало захватила посједе земљорадника. Од укупног земљишног фонда аграрне реформе подијељено је 46.322 хектара обрадивог земљишта или 41,9% (Табела 2). Преостало 6560 хектара обрадивог, али непогодног за обраду, стављено је на располагање Министарству Шумарства. Неподијељено је остало 29.994 хектара обрадивог земљишта, од чега је највећи дио (20.195 хектара) земљиште које су оставили колонисти, а које се тада практично није могло ни подијелити¹⁷.

Највећи дио подијељеног земљишта (54,2%) припао је приватним газдинствима, при чему су највеће учешће имали аграрни интересенти (42,3%), а знатно мање унутрашњи колонисти (11,9%). Други, нешто мањи део (45,8%), припао је државном, односно друштвеном сектору. Од тога су највише добила државна пољопривредна добра (32,9%), док је сељачким радним задругама дато само 7% и установама и предузећима 5,9%, рачунајући од укупног подијељеног земљишта. Аграрним интересентима који нису имали земље и колонистима могло се додијелити 4-8 хектара обрадивог земљишта у зависности од броја чланова домаћинства и плодности земљишта. Осталим земљорадницима са мало земље додјељивана је разлика, тј. допуна површине од 4-8 хектара.

Табела 2 Расподјела земљишног фонда

Р.Б	Додијељено	Корисници		Земљиште	
		Број	%	Ха	%
1	Аграрним интересентима	11662	89,4	19605	42,3
2	Унутрашњим колонистима	1260*	9,7	5.501	11,9
3	Сељачким радним задругама	29	0,2	3259	7
4	Државним пољопривредним добрима	23	0,2	15234	32,9
5	Установама и предузећима	69	0,5	2723	5,9
Укупно додијељено земљиште		13043	100	46322	100
6	Шума			34196#	
7	Неподијељено			29994	
Укупно				64190	
Свеукупно		13403		110512	

Извор: Као и за табелу 1, стр. 368

*- Исправљено према СГЈ 1955, стр. 109 гдје је унутрашњих колониста исказано 1260, а не 1620 као у претходном извору;

#- Овдје се налази поред 27636 хектара шумског и 6560 хектара обрадивог земљишта;

¹⁷ Један дио овог земљишта поново је враћен колонистима који се нису могли адаптирати, а имали су право да се, у року од двије године, врате на своје старе посједе. Преостали дио остао је у државном власништву, па се могао додијелити државним добрима и задругама.

Аграрна реформа у БиХ дала је скромне резултате, посебно у односу на број аграрних интересената. Земљу су добила 12.922 приватна аграрна субјекта, од чега 11.662 мјесних аграрних интересената и 1260 унутрашњих колониста¹⁸. Њима је додијељено укупно 25.106 хектара земље или просјечно 2,02 хектара. Ако прихватимо податак да је број од 60.000 аграрних интересената¹⁹ и приближно тачан, онда долазимо до закључка да је додјелом земље задовољено тек нешто више од једне петине (21,5%) аграрних интересената, са додјелом релативно малих површина обрадивог земљишта.

Посебан допринос у рјешавању аграрних проблема у БиХ имала је савезна колонизација. Из БиХ је колонизирано 13534 породица са укупно 85754 члана и то у Банат, Бачку и Срем²⁰. По броју породица (32,5%), као и по броју чланова (34,8%) ова Република имала је највеће учешће у укупном фонду савезне колонизације. То је свакако имало значајан допринос смањењу аграрне пренасељености у првим послеријатним годинама.

Расподјела цјелокупног земљишног фонда аграрне реформе и колонизације, са становишта учешћа приватних и државних субјеката, била је увелико у прилог државних субјеката. До таквог закључка долазимо ако њиховом учешћу у подијељеном земљишту додамо шуме и неподијељено земљиште, које је остало највећим дијелом у државној својини. Тако су у укупном земљишном фонду приватни аграрни интересенти учествовали са 25.106 хектара или са 22,7%, а државни са 85.406 хектара или са 77,3%.

Аграрном реформом настале су битне промјене у посједовној структури газдинстава. На једној страни нестала су велепосједничка газдинства, а формирана су крупна државна газдинства. На другој страни, додјелом земље беземљашима, колонистима и сељацима са мало земље настала су мала нова-газдинства до 2 хектара а знатан број газдинстава која су раније имала до један и до два хектара прешла су у категорије са 2-3 и 3-5 хектара. Поларизација у структури приватних газдинстава, која је била највише изражена крајем четврте деценије, сада је уступила мјесто осредњавању сељачких посједа.

Реформа је у политичком и социјалном погледу имала велики значај, али не и у економском. Са становишта процеса концентрације и централизације и стварања већих производних јединица, она је значила корак назад, у том, тек започетом процесу. Та мањавост се, у извјесној мјери, коригује чињеницом да је више земље додијељено државним добрима, задругама и предузећима (21.216 хектара), него што је одузето од великих приватних посједа (17.843 ха)²¹.

б) Закон о пољопривредном земљишном фонду опште народне имовине и додјељивање земље пољопривредним организацијама

Овим законом, који је донесен 1953. године, установљен је нови аграрни максимум од 10 ха обрадивог земљишта. Домаћинства у БиХ могла су имати и више од 10 ха у сљедећим условима:

- до 12 ха, на брдским теренима, гдје је екстензивна производња и земља слабијег квалитета.
- до 15 ха, у планинским предјелима изнад 800 метара надморске висине.

¹⁸ Унутрашњи колонисти распоређени су у сјеверним срезovima Босне (Прњавор, Дервента, Босанска Градишка, Лакташи, Србац, Бијељина, Босански Шамац, Градачац, Ошак, Модрича и Бања Лука).

¹⁹ Податак из излагања Р. Чолаковића Предсједника Народне Владе БиХ, на Другом засједању Народне скупштине НР БиХ, Ослобођење, од 18.08.1946 (Преузето из књиге Николе Гаћеше, стр. 248).

²⁰ Стипетић др Владимир, Аграрна реформа и колонизација у ПНРЈ године 1945 – 1948, Југословенска академија знаности и умјетности, Загреб 1954, стр. 443.

²¹ При овој констатацији нисмо узели у обзир њемачке посједе и посједе пољских држављана. Њихова посједовна структура није позната, али је просјечна величина посједа релативно мала.

- до 25 ха, породичне задруге са 4 или више ужих породица у планинским крајевима изнад 800 метара надморске висине.

Примјеном овог Закона у БиХ, од 6176 посједа одузето је 31.200 ха обрадивог земљишта²². Већи дио тога земљишта у износу од 16.500 ха (52,9%) подијељен је пољопривредним организацијама (државним добрима 9.600 ха, сељачким радним задругама 2.800 ха и земљорадничким задругама 4.100) док је 14.700 ха остало неподијељено, на кориштењу код бивших власника²³.

Смањењем аграрног максимума са 25-35 ха на свега 10 ха обрадивог земљишта, настало је даље уситњавање приватних посједа са низом негативних економских посљедица²⁴. Поред тога, то је унијело страх и осјећај несигурности код приватних посједника. Уз неке економске и социјалне мјере, то је утицало на врло убрзано дијељење газдинстава и још веће уситњавање посједа. Доношење и примјена овог закона имало је далеко веће негативне посљедице, него што је његов допринос повећању и концентрацији површина у друштвеном власништву.

ц) Конфискација пољопривредног земљишта због неизвршења откупа и сличне појединачне мјере одузимања пољопривредног земљишта

У периоду обавезног откупа пољопривредних производа дешавало се да због неизвршених обавеза предвиђених откупом, газдинство буде кажњено конфискацијом једног дијела пољопривредног земљишта. Поред тога, приликом арондације државних газдинстава није увијек дата надокнада земљишта на другом мјесту. Овим и сличним мјерама такође је захватано земљиште приватних газдинстава. Колики је обим конфискованог и другим мјерама одузетог земљишта, о томе нема публикованих података.

4.1.2. ПРОМЈЕНЕ НАСТАЛЕ ПРИВРЕДНИМ РАЗВОЈЕМ

Све претходне аграрно-политичке мјере имале су за циљ, да се принудним путем власнички односи у пољопривреди прилагоде новонасталим производним односима. Даље промјене посједовних односа, до краја девете деценије двадесетог вијека, одвијали су се под утицајем укупног привредног развоја и текуће аграрне политике посебно. Такође су неке мјере социјалне политике имале значајан утицај на промјене посједовних односа.

До Другог свјетског рата стални пораст пољопривредног становништва у БиХ довео је, врло рано, до аграрне пренасељености, која је непремостива кочница било каквог напретка у пољопривреди. Тек након Другог свјетског рата, индустријализацијом земље отворен је врло интензиван процес деаграризације. То је један од фундаменталних процеса у развоју БиХ у оквиру Југославије. Послије Другог свјетског рата пољопривредно становништво од 1945-1991. смањено је са 81% на 9,8%. Поред преласка у непољопривредне дјелатности, оване су значајно допринијеле колонизација, запошљавање у иностранству и смањење природног прираштаја.

Брзим процесом деаграризације у посљератном периоду настао је заокрет у развоју становништва БиХ. Дошло је до апсолутног и веома брзог релативног смањења пољопривредног становништва и, с тим у вези, до смањења аграрне насељености. Са оваквим процесом деаграризације очекивао се и заокрет у развоју индивидуалних

²² СГ ФНРЈ 1955., стр. 109.

²³ Овим законом један дио приватне имовине претворен је у државну, што му даје карактер национализације, сада се у најширем смислу може подвести и под аграрну реформу.

²⁴ Овом мјером захваћени су највећи робни произвођачи и газдинства најспособнија за проширену репродукцију.

газдинстава у правцу смањења њиховог броја и повећања просјечне величине газдинства. Такав процес је, међутим, изостао. Темељни закључак о деаграризацији је да се овај процес у нас није нормално одвијао. Он је био знатно интензивније динамике привредног развоја, посебно развоја саме пољопривреде. Неадекватном аграрном политиком према сељаку и његовој економији (а ту је око 95% пољопривредних капацитета), из пољопривреде је истјерано знатно више сељака него што је, с обзиром на расположиве капацитете, било потребно. Пољопривреда је економски више одбијала радну снагу него што је индустрија била у стању да је продуктивно запосли. Због неповољног економског положаја, сељаци су из пољопривреде бјежали, као путници са брода који тоне. И задруге су биле више у функцији развоја друштвеног сектора пољопривреде, него у функцији развоја села и сељачког газдинства. Нецјелисходним рјешавањем аграрне пренасељености настала је индустријска пренасељеност – феномен непознат капиталистичкој индустрији. То је, дакако, постала озбиљна кочница развоја и саме индустрије. Упркос врло интензивном процесу деаграризације, до почетка десете деценије двадесетог вијека у БиХ није заустављен процес повећања броја газдинстава и уситњавања посједа. У периоду од 1931-1991. број газдинстава порастао је за 241.692 или за 73,7% (Табела 3). Тај пораст између два рата логична је последица опште привредне неразвијености и аграрне пренасељености. Међутим, супротно теоријској спознаји и пракси већине развијених земаља, тај пораст настављен је, паралелно са врло интензивним процесом индустријализације, и у читавом периоду послје Другог свјетског рата. Енорман пораст броја газдинстава, на истим или чак нешто мањим површинама, водио је ка перманентном погоршавању посједовне структуре. Промјене посједовне структуре у периоду од 1960-1981. године то упечатљиво показују (Табела 4)²⁵.

Табела 3. Развој индивидуалних газдинстава у пољопривреди БиХ

Година	Број газдинстава	Индекс пораста 1931=100	Укупно повећање	Годишње повећање
1931	327889	100		
1949	412000	125,7	84111	4673
1955	430000	131,1	18000	3000
1960	455517	138,9	25517	5103
1969	497565	151,7	42048	4672
1981	540301	164,8	42736	3561
1991	569581	173,7	29280	2928

Извори: 1) 1931 – Др Петар Марковић, пољопривредна географија, Информатор, Загреб, 1970.г.

2) 1949. и 1955. – Др Петар Марковић, Структурне промјене као резултат економског развоја, Задружна књига, Београд, 1963. г.

3) 1960. и 1969. – За 1960. Статистички билтен СЗС бр.263, а за 1969. Статистички билтен СЗС бр. 624.

4) 1981. – Статистички билтен РЗС бр. 101.

5) 1991. – Статистички билтен РЗС бр. 219, 1991.г. (без података за општину Купрес).

²⁵ Ови подаци из пописа становништва 1991. нису обрађени, тако да промјене у посједовној структури можемо пратити закључно са 1981. годином.

Порастао је број газдинстава у категоријама до 3 хектара (и то највише оних до 1 ха), а смањено се у свим категоријама изнад 3 ха (у вишим категоријама знатно више него у нижим). Са посједом до 1 ха 1981. било је нешто више од 1/3 газдинстава, 2/3 са посједом до 3 ха и нешто више од 4/5 са посједом до 5 ха. Само 5,9% газдинстава било је са посједом изнад 8 ха. Од 1960-1981. године просјек укупно кориштене површине смањен је са 3,86 на 3,04, а обрадиве са 2,49 на 2,05 ха по газдинству. Погоршавању посједовне структуре допринијеле су и неке мјере социјалне политике.

Табела 4. Промјена у посједовној структури индивидуалних газдинстава БиХ, од 1960. до 1981. године

Величина газдинстава у ха (укупно кориштене површине)	Посједовна структура у %	Посједовна структура у %	Промјена	
	1960	1981	У структури +, - , у %	У броју газдинстава Индекс 1960 = 100
До 1	19,6	34,5*	14,9	209,2
1 до 3	34,4	33	1,4	113,5
3 до 5	21	16	5	90,2
5 до 8	15	10,6	4,4	83,6
8 до 10	4,5	3	1,5	71,8
Преко 10	5,5	2,9	2,6	62,4
Укупно	100	100	0	118,6

Извор: за 1960. Статистички билтен СЗС, бр.263
за 1981. Статистички билтен РЗС, бр.101/1983

- - Заједно са газдинствима без земље

Неадекватном, претежно волунтаристичком аграрном политиком разорена је не само посједовна већ и цјелокупна економска структура индивидуалног сектора пољопривреде. Поред тога, више него нормалном негативном селекцијом, разорена је и демографска структура пољопривредног становништва. Полна, старосна и посебно образовна структура пољопривредника није примјерена робној производњи. Уз то, 1981.г. било је 57,2% газдинстава без пољопривредника. Веома је мали број газдинстава која су, по својим производним капацитетима, способна за робну производњу.

Аграрном политиком дискриминиран је индивидуални посјед, а преферирана су друштвена газдинства. Због тога је дошло до значајне концентрације и централизације капитала друштвеног сектора пољопривреде и страховито велике децентрације и децентрализације капитала приватних газдинстава. Заблуда да и мали приватни посјед може довести до развоја капитал односа, кумовала је оваквом односу социјалистичке државе према том посједу²⁶.

Неколико глобалних података из пописа становништва 1981 године добро одсликава стање индивидуалног посједа и, наравно, не само њега. У социјално-економској

²⁶ У најразвијенијим земљама већина фарми егзистира на породичној, а знатно мање на најамној радној снази. Доминира радни, а не капитал однос.

структури индивидуалних газдинстава изразито су доминантна мјешовита (71,5%), мало је пољопривредних (21,7%), а релативно много старачких (6,8%). Већина домаћинстава БиХ (52,4%) има своје газдинство и већина становништва БиХ (60,1%) живи на овим газдинствима. Девастацију села добро изражава и податак да је од 1981. године 35 општина (од укупно 109) било захваћено депопулацијом.

У периоду послје Другог свјетског рата пољопривредне површине БиХ (1939-1981) остале су непромијењене. Битне промјене су настале у њиховој структури. Обрадиве површине смањене су за 235.000 ха (13%), у чему посебно оранице за 304.000 (23%). Смањење ораница ишло је малим дијелом у корист дугогодишњих засада (44.000 ха), а највећим у корист ливаде и пашњака (260.000 ха). У структури сјетвених површина смањено је учешће житарица са 89,3% (1939.г.) на 52,9% (1986.г.), а повећано учешће индустријског биља са 1,6% на 3,3%, поврћа са 6,5% на 12,1% и крмног биља са 2,6% на 24,2%.

Промјене у структури коришћења земљишних капацитета ишле су у правцу подређивања површина сточарској производњи. Међутим, стагнација сточарства и 200 – 300 хиљада ха необрађених ораница показује да се више ради о запуштању пољопривредне производње, него што је то њена преоријентација на сточарство. Број условних грла стоке по ха пољопривредне површине био је исти 1986.г. као и 1939.г. (0,44), што је показатељ стагнације и великог заостајања иза развијених земаља.

Потпуно неекономски и несоцијалан однос према материјалним и људским ресурсима приватног сектора пољопривреде резултирао је великим заостајањем примарне пољопривредне производње и прераде пољопривредних производа и, наравно, великим увозом пољопривредних производа. То је на одређеном нивоу развоја постала кочница развоја индустрије и читаве југословенске привреде.

Југословенска привреда запала је у велику економску кризу, која је трајала читаву девету деценију прошлог вијека. Почетком десете деценије у режији спољних и домаћих актера, користећи унутрашње плодно тло, извршено је растурање Југославије. У том процесу, због страховитих разарања током грађанског рата, најгоре је прошла БиХ.

Припрема за социјализам извршена је. успјешно под окриљем резултата народноослободилачког рата, а припрема за рестаурацију капитализма врши се под окриљем резултата грађанског рата.

Југословенски социјализам није положио испит у пољопривреди, али његов учинак у индустрији и непривредним дјелатностима може бити поучан за све земље датог нивоа развијености.

4.2. РЕСТАУРАЦИЈА КАПИТАЛИЗМА

Након пада социјализма и доласка на власт вишестраначког политичког система постављено је питање промјене власништва над средствима за производњу, као једно од темељних питања повратка на капиталистички систем привређивања. Сада треба извршити реверзибилан процес – друштвену својину претворити у приватну. Ту је изабран најгори могући пут. Умјесто да се изврши обнова средстава и производње па онда приватизација, настављено је даље обезвређење ратом нарушених, производних капацитета. На истој линији интереса нашли су се и домаћи потенцијални капиталисти и странци под окриљем тзв. међународне заједнице. Друштвена имовина најприје је претворена у државну, да би затим настало њено отуђивање најразличитијим методама, од прикривене до отворене и разбојничке пљачке. То је почело у предвечерје рата, настављено током и послје рата. Ту влада, највећим дијелом под патронатом владајућих страначких структура, „регулисана“ анархија.

При избору метода приватизације није се водило рачуна о поријеклу имовине. Без обзира на извјесне разлике по ентитетима, приватизацијом је *de facto* извршена експропријација радника пензионера и свих других судионика у стварању имовине која се сада тако „транспарентно“ крчи. Поред оних који су радили, ово жестоко погађа и оне који сада нешто раде, као и оне који очекују да ће једног дана радити. Они наслеђују лоше услове рада, као и све старе и нове дугове.

Примијењеним методом приватизације једна, добрим дијелом, иста генерација, преживљава, условно речено, двије првобитне акумулације капитала. Прву, социјалистичку, која је извршена на добробит народа и другу, капиталистичку, којом се врши велика економска диференцијација друштва. На једној страни формира се уски слој будућих капиталиста, а на другој огромна армија незапослених радника и осиромашених пензионера. Међу њима има доста бескућника. Нарасли социјални проблеми биће још и већи, а социјалних програма као и да нема. Овај кратак глобални осврт на приватизацију био је потребан, јер ће се тако створени неповољни услови, и те како, одразити на услове и могућности привређивања у пољопривреди.

4.2.1. Основна питања и проблеми реституције власништва над пољопривредним земљиштем у БиХ

Ако се данас поставља питање реституције власништва над пољопривредним земљиштем и другом имовином, која је захваћена аграрном реформом и Законом о пољопривредном земљишном фонду општенародне имовине, као и другим мјерама принудне промјене власништва, онда би при одговору на то питање требало имати на уму све релевантне факторе који утичу на разрјешење овог питања. Специфичности аграра и аграрних односа условљавају да се овај процес у пољопривреди битно разликује од истог процеса у неаграрним дјелатностима. Овдје ћемо покушати да истакнемо основна питања и проблеме које би требало имати на уму при одлучивању о реституцији власништва над пољопривредним земљиштем у БиХ.

- Власничко преструктурирање пољопривреде, и по обиму и по садржају, је посве различито од непољопривредних дјелатности. У Југославији после револуције није извршена национализација пољопривредног земљишта²⁷, како је то учињено са производним средствима у другим областима привреде. Овдје је извршена аграрна реформа и ограничен је приватни посјед. Због тога данас, упркос великом настојању у периоду социјализма да се прошири друштвени сектор, приватни сектор посједује око 95% капацитета примарне производње. Према томе, ако је у питању промјена власништва друштвеног сектора пољопривреде, онда је то, како видимо, релативно мали дио земљишта, што би евентуално требало реструктурирати, ако се за то нађе економско оправдање. Колико прије тога треба вратити бившим власницима, то би требало појединачно утврдити. Но, како је у питању аграрна реформа, гдје су у прерасподјели земљишта значајним дијелом учествовали и приватни власници и ако се сада поставља питање враћања одузетог земљишта, онда се ту ради о реституцији власништва над земљом. Ријеч је, дакле, о успостављању пређашњег стања²⁸. Будући да је земљишни фонд формиран из различитих извора и по разним основама, велики дио тога земљишта се не може, или чак нема, коме вратити. Ту спадају: њемачки посједи, посједи исељених

²⁷ Југославија и Пољска нису извршиле национализацију пољопривредног земљишта, као што су то учиниле све остале источноевропске земље.

²⁸ Под тај наслов разумљиво је, може се подвести и враћање приватницима земљишта које је додијељено друштвеном сектору.

припадника, страних народности, посједи остављени од колониста, посједи несталих власника, напуштено земљиште, конфисковано земљиште, посједи банака и предузећа и државно земљиште унесено у фонд (види табелу 1). Када се све ово одузме остаје да би се максимално могло вратити бившим власницима око 42.000 ха обрадивог земљишта²⁹, од приватних и друштвених субјеката корисника реформе и око 13.000 ха шума само од друштвених субјеката.

- Генерално, узевши у обзир структуру и значај историјски нагомиланих потреба, које су разријешене аграрном реформом, нужно се намеће питање да ли уопште има оправдања и да ли је друштвено економски цијелисходно поново отворати бројна питања, проблеме и потребе који су реализовани аграрном реформом и колонизацијом у БиХ и Југославији од 1945. до 1948. године.
- Аграрна реформа од 1945. до 1948. године представља на одређен начин наставак и завршетак аграрне реформе Краљевине Југославије од 1918. до 1931. године³⁰. Тако је након социјалистичке револуције, довршен посао на разрјешавању аграрних односа, који историјски припада буржоаско-демократској револуцији.
- Овом реформом дефинитивно су ликвидирани остаци феудализма у пољопривреди БиХ и завршена је једна читава епоха вишевијековне борбе сељака за земљу и конституисање слободног сељачког посједа³¹.
- За Југославију, као и за БиХ, четрдесетих година није био карактеристичан индустријски, већ аграрни пролетеријат. Вишак радне снаге износио је око два милиона или 2/5 пољопривредника. Надничара и слуга са села било је око 940.000 од чега у пољопривреди 520.000³². Стање у БиХ, поред великог броја савезних и унутрашњих колониста илуструје и пријављених 60.000 аграрних интересената. Велики дио сеоског пролетеријата дошао је, у овој реформи, до земље као економске основе своје егзистенције. Без обзира на досадашњи, врло интензиван процес деаграризације и данас је готово сво сеоско становништво, а добар дио и градског становништва директно овисно од производње на приватном посједу. Криза је зауставила напуштање пољопривреде, а потом је четворогодишњи грађански рат са ратним и поратним разарањем привреде, избацио бројну армију незапослених. Међу њима су великим дијелом сељаци-радници, који сада своју егзистенцију виде само од производње на газдинству. Тражити сада враћање земље, коју су реформом добили беземљаци и сељаци са мало земље, а то су претежно сељаци-радници, значило би погоршавати постојеће и отворати нове социјалне проблеме.
- Аграрном реформом 1918. до 1931. године ликвидирани су посједи Хабзбуршке монархије, а реформом 1945. до 1948. године њемачки посједи, као и посједи неких других страних народности. То је од великог, не само економског, већ и политичког значаја у рјешавању посједовних односа у БиХ и Југославији.
- Враћањем реформом одузете земље могли бисмо довести у питање унутрашњу, а можда и савезну колонизацију. Тиме би се створили практично непремостиви проблеми.

²⁹ У овај износ укључено је и земљиште одузето Законом о пољопривредном земљишном фонду, које је додијељено друштвеном сектору.

³⁰ Мада супротна по многим циљевима, ипак ова реформа представља наставак оне из периода 1919-1931. године.

³¹ Чл. 24 Закона о аграрној реформи и колонизацији посебно је разрјешавао случаје земљишта на којима су још постојали беглучки односи.

³² Др Иво Вински, Класна подјела становништва и националног дохотка у Југославији 1938. године, Економски институт, Загреб, 1970, стр. 17-26.

- У оквиру агроиндустријских комбината на расположивим површинама друштвеног сектора у БиХ, остварен је значајан степен концентрације и централизације капитала са повезаним репродукционим цјелинама. Ако би се отворило питање реформе, то би значило распарчавање ових посједа и велики корак назад са становишта концентрације и централизације капитала. Имајући у виду колико је уситњен приватни посјед и специфичности ових процеса у пољопривреди, била би са економског становишта велика грешка распарчати друштвене, сада већ државне посједе. Комбинати који би реституцијом били угрожени, могли би са бившим власницима постићи нагодбу да откупе то земљиште или да га узму у закуп.
- Земљиште одузето Законом о пољопривредном земљишном фонду 1953. године³³, конфисковано земљиште због неизвршења откупа, као и у сличним случајевима, вјероватно би се без великих потешкоћа могло вратити бившим власницима.
- Додијељено земљиште из фонда аграрне реформе постало је власништво аграрних интересената и колониста. Оно је, у протеклом периоду, диобама и прометом земљишта, значајним дијелом, дошло у посјед нових власника. Враћати сада то земљиште бившим власницима или њиховим наслједницима, значило би упасти у бројне правне заврзламе.
- У цјелини посматрано, дерогирање аграрне реформе имало би за последицу бројне економске, социјалне и правне проблеме, о чему би се морало водити рачуна. И само дјелимична интернација, у овом домену аграрних односа, изискивала би потребу претходног темељитог истраживања свих релевантних аспеката такве интервенције.

4.2.2. Садашње стање и потребе мијењања посједовне структуре у пољопривреди Босне и Херцеговине

Распадом Југославије БиХ је постала самостална држава. Она је из периода социјализма наслиједила врло уситњен и испарцелисан посјед. Послије 1981. године, коју смо анализирали, привредни и политички услови могли су само утицати на даљње погоршавање посједовне структуре. И у пољопривреди је друштвена имовина претворена у државну. Издајући земљу у закуп сада држава постаје арендатор, свакако у оквиру ентитета. Коликог је то обима и под каквим условима, за сада је непознато. Ту и тамо дешавају се промјене власништва, које би реституцијом требало провести. Бивши власници лако улазе у посјед својих парцела, поготову ако их државна газдинства не користе. Нови капиталисти, користећи ниске цијене пољопривредног земљишта, стварају релативно већа газдинства. То понегдје чине и неке вјерске институције. Они понекад купују и земљиште, које реституцијом треба вратити бившим власницима.

У армији незапослених велико је учешће сељака-радника. Многи се сада потпуно посвећују пољопривреди. Њима газдинство сада треба, не само да производе за своје потребе, већ и за тржиште, јер су изгубили новчани извор прихода којем су раније имали као запослени радници. Понекад, нарочито млађи, стварају и веће производне јединице. Пореме активирања пољопривредног, нарочито тамо гдје су до сада били занемарени власнички односи, доводе и до нових диоба. У погледу посједовне структуре наведене активности, како видимо, могу ићи у оба правца. Неадекватан спољнотрговински режим промета пољопривредних производа, увелико је погоршао положај пољопривредних

³³ Законом је било предвиђено плаћања одузете земље, чију би адекватност и реализацију требало посебно утврдити.

произвођача. Због наше укупне економске неразвијености ми подстицајним мјерама не можемо наше произвођаче ни приближити конкурентској способности земаља које претендују на наше тржиште. Све су ово само индикатори, који упућују на закључак да садашње стање увелико пасивног односа државе према бројним проблемима пољопривреде, није могло поправити већ напротив само погоршати наслијеђену посједовну структуру у пољопривреди БиХ.

Сада постоји насушна потреба да се одређеним конкретним мјерама државе и ентитета предузму активности које ће зауставити даље уситњавање посједа, отворити процес концентрације и централизације капитала и стварање већих производних јединица. То је, при садашњем изузетно суморном стању наше привреде, доста отежано, али је нужно.

Навешћемо читаву лепезу разних мјера и активности које, директно или индиректно, утичу на побољшање посједовне структуре у пољопривреди. Наведени редослед не значи истовремено и приоритет. Недостатак актуелних података о становништву, пољопривреди и селу сигурно су озбиљна препрека да у избору активности, које овдје предлагемо, будемо више конкретни.

Ево тих активности које су, по нашем мишљењу, неопходне за сређивање посједовних односа и стварање повољних услова привређивања:

1. Очистити пољопривредно земљиште од мина. Непотребно је образлагати шта ово значи за сигурност људи при кориштењу њихових посједа.
2. Средити стање власништва у земљишним књигама. Постоји велика несређеност и неажурност стања власништва над пољопривредним земљиштем. Није ријеткост да је то стање онакво какво је дато разрјешењем феудалних односа. Непознаница шта је чије, ствара пасиван однос и устезање од инвестиционих улагања у пољопривредно газдинство. Нема интензивирања производње. А често се због тога земљиште уопште не користи. Сређивање земљишних књига треба поједноставити и појефтинити.
3. Разријешити питање власништва над пољопривредним земљиштем свугдје гдје је то могуће. Постоји доста „неорганизованог“ друштвеног земљишта које се уопште не користи. Рашчишћавањем власништва један дио тог земљишта би се користио. Непознато је да ли у „неорганизованом“ земљишту има и земљишта које рести- туцијом треба вратити бившим власницима или надокнадити тамо где, из било ког разлога, није могуће вратити конкретно земљиште које им је раније одузето.
4. Побољшати услове промета пољопривредног земљишта. Има доста пољопривредног земљишта које се уопште не користи, затим земљишта које се екстензивно користи, а постоје природни услови за интензивно коришћење. Трошкови промета често су озбиљна препрека да се оваква и слично запуштена земљишта приведу својој намјени. Пореским крдитним и другим мјерама економске политике треба олакшати промет земљишта и побољшање посједовне структуре.
5. Свести на минимум коришћење земљишта у непољопривредне сврхе. Социјализам се хвалио кад се на ораницама граде фабрике. Капитализам у свом наступу биљежи још интензивније уништавање пољопривредног земљишта. То се нарочито дешава у приградским насељима. А земљиште је ограничено и треба га сачувати, не само за садашњу, већ и за будуће генерације. Уз то не смијемо заборавити да смо доста сиромашни, посебно у квалитетнијем земљишту.
6. Испитати могућности како да се активира 200 од 300 хиљада ха земљишта које статистика води као „угари и необрађене оранице“? То износи приближно од 1/5 до 1/3 од укупних ораница оба сектора пољопривреде БиХ. Увозити огромне количине хране (у посљедње вријеме посве сумњивог квалитета), а не користити домаће ресурсе, неопростива је грешка носиоца аграрне политике.

7. Извршити што прије попис становништва у коме треба обухватити и релевантна питања пољопривреде. Након анализе најновијег стања људског и материјалних ресурса, предузети мјере у правцу окрупњавања и уређења посједа (комасација, арондација, одређене реформе и сл.). Било би добро за овај попис установити нову дефиницију појма „газдинство“³⁴.
8. Адекватним мјерама аграрне политике у којима ће бити уважене основне специфичности пољопривреде (органска производња, дуги производни циклуси и спор обрт капитала, изложена ђуди природе, велике осцилације у производњи, нееластична понуда и тражња и друге) обезбиједити повољне услове привређивања у пољопривреди, што би отворило процес концентрације и централизације капитала у овој области. Колико је пољопривредни сектор осјетљив најбоље показује чињеница да је Европска унија на овај сектор до сада трошила 50 до чак 70% свога буџета годишње.
9. У погледу производне оријентације ми бисмо нашу економску заосталост, требали искористити као предност у производњи здраве хране. Хемозација пољопривреде је нужан фактор повећања продуктивности, али прекомјерна је врло опасна (погибљена). Осамдесетих година прошлог вијека БиХ је трошила нешто мање од 100 кг чистих хранљивих вјештачких ђубрива по ха обрађене површине. Холандија је, као једна од највећих потрошача у Западној Европи, трошила око 800 кг. Због ниске потрошње овог фактора ми имамо знатно нижу продуктивност, па отуда и конкурентност од земаља западне европе, па и од земаља у окружењу. Али, ми због тога и неких других услова, имамо незагађено тло, чисту воду и ваздух. То су битни и незамјенљиви фактори за производњу здраве хране. Она је знатно скупља, али због све веће потражње и оскудне понуде, њена конкурентност је у сталном порасту.
10. И најзад нешто о интеграцији БиХ у ЕУ. Не зна се чији је вербални излив љубави већи. Наш, као да нас тамо чека „мед и млијеко“, а ЕУ као нешто суздржан, док се ми, под њиховим патронатом, не средимо за то чланство. У ствари, ЕУ из више разлога, не само економских, чини снажна настојања да читаву географску Европу стави под своје окриље. Наш економски, а и географски положај, своди нас на позицију да немамо избора. Због тога је неопходно, док смо на „чекању“, што детаљније упознати услове под којима улазимо у ту велику економску заједницу. Тај период треба искористити у сређивању или некој врсти реконструкције наше пољопривреде, како би наша стартна позиција, колико је то могуће била боља.

³⁴ У досадашњим пописима критериј за статус „газдинство“ био је доста низак. (10 ари обрадивог земљишта или мање, ако домаћинствима два грла крупне стоке, или једно у комбинацији са неколико грла ситне стоке, или 50 комада одрасле живине, или 20 кошница).

НЕШТО КАО ЗАКЉУЧАК

Пољопривредно земљиште је изузетно значајан, специфичан и незамјенљив фактор пољопривредне производње. Разликује се од фактора у било којој другој производњи. Дар је природе и резултат вишемиленијских природних процеса. Ограничен је и непокретан фактор, различитог је квалитета и територијалног распореда у различитим природним, географским и тржишним условима. Брижно га треба чувати и рационално користити.

У савременој интензивној производњи односи: земља-храна-човјек-здравље постају све сложенији и проблематичнији.

Социјализам је ограничио приватни посјед најприје на 25-35 ха, а касније на само 10 ха обрадивог земљишта. Подстицајне мјере аграрне политике биле су углавном усмјерене према друштвеном сектору, гдје је било око 5% производних капацитета, а занемарен је приватни сектор са око 95% капацитета. И мјере према приватном сектору биле су више у функцији развоја државних задруга и друштвених газдинстава, него у функцији развоја приватног посједа. Друштвени сектор је имао значајну концентрацију производних средстава и остварио је значајне производне резултате. Приватни сектор је доживио деструкцију.

Због тога, упркос врло интензивном процесу деаграризације (1945.81,0%; 8,9% пољ.ст.), до почетка десете деценије двадесетог вијека у БиХ није заустављен процес повећања и уситњавања посједа. „Атомизиран“ је приватни посјед. Са посједом до 1 ха 1981 године била је 1/3, са до 3 ха 2/3, а са више од 8 ха, укупно коришћене површине, само 5,8% газдинстава.

Негативном аграрном политиком према сељаку и његовој економији разорена је посједовна па и цјелокупна економска структура приватног сектора пољопривреде. Као логична посљедица разорена је и његова демографска структура (1981.г. 57,2% газдинстава било је без пољопривредника). Село је значајним дијелом девастирано. До 1981 године 35 општина било је захваћено депопулацијом. Већина домаћинстава БиХ (52,4%) имало је газдинство и већина становништва (60,1%) живјело је на селу.

Лоша аграрна политика условила је слабије коришћење и запуштање пољопривредних површина. У периоду после Другог свјетског рата до 1986. године обрадиво земљиште смањено је за 235.000 ха, а оранице за 304.000 ха. Смањење ораница ишло је малим дијелом у корист дугогодишњих засада, а највећим у корист ливада и пашњака. То би требало да значи оријентацију на сточарство. До тога, међутим, није дошло. Број условних грла стоке по ха пољопривредне површине 1986 године био је исти као и 1939. године (0,44), што је показатељ потпуне стагнације и, наравно, великог заостајања.

Ми још имамо незагађено тло, воду и ваздух, па би наша оријентација требала да буде на производњу здраве хране.

За сређивање стања и побољшавање услова преуређивања у пољопривреди, нужно је што прије извршити попис становништва, са релевантним подацима из пољопривреде.

Социјализам за четири и по деценије није положио испит у пољопривреди, а капитализам у првој деценији свога повратка још мање. Укупни услови привређивања у пољопривреди су далеко више погоршани.

Позитивне промјене у селу настале су углавном од рада сељака-радника, а касније и од запослених у иностранству. Од приватног посједа, ту и тамо, и врло мало.